

νεότερη και σύγχρονη ιστορία

ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Νεότερη Ελλάδα

Μια Ιστορία από το 1821

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

Μια Ιστορία από το 1821

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Διονύσης Χουρμούλης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Ο Θ. Βερέμης έγραψε τα κεφάλαια: Εισαγωγή, 5-15 και το Επίμετρο.
Ο Ι.Σ. Κολιόπουλος τα κεφάλαια 1-4.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία

Σειρά: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – 39

Διεύθυνση σειράς: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Θάνας Μ. Βερέμης, Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος *Νεότερη Ελλάδα.*

Μια Ιστορία από το 1821

Τίτλος πρωτοτύπου: *Modern Greece: A History since 1821*

Μετάφραση: Διονύσης Χουρμούλης

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Λένα Μαζαράκη

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση

Copyright© Θανάσης Διαμαντόπουλος και Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), 2012

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Wiley-Blackwell,

Τσίτσεστερ 2010

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Ιανουάριος 2013

KET 7420 ΚΕΠ 2/13

ISBN 978-960-16-4638-1

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600,

801.100.2665, FAX: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Στη μνήμη της Ευγενίας Χατζηδάκη,
ως δείγμα ευγνωμοσύνης από τους δύο συγγραφείς*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εικόνες και χάρτης	11
Ευχαριστίες	13
Εισαγωγή	17
1. Ο ελληνικός Πόλεμος της Ανεξαρτησίας (1821-30)	43
2. Διακυβέρνηση και αλυτρωτισμός (1831-62)	65
3. Μια νέα δυναστεία και επίμονα προβλήματα (1862-97)	91
4. Η ανακαίνιση του ελληνικού έθνους και η νοσταλγία του «ανατολικού» παρελθόντος του	115
5. Διανομή γης και η παγίωση της κατακερματισμένης κοινωνίας	127
6. Ο εικοστός αιώνας. Ένα προοίμιο	141
7. Η βενιζελική δεκαετία (1910-1920)	151
8. Η Μικρασιατική Καταστροφή (1922-3)	189
9. Η ταραχώδης περίοδος του Μεσοπολέμου (1923-41)	213
10. Κατοχή και σύγκρουση	231
11. Η μετεμφυλιακή περίοδος (1949-74)	263
12. Επιστροφή στη δημοκρατία (1974-1996)	311

13. Αντίθετοι πόλοι στην πολιτική. Καραμανλής εναντίον Παπανδρέου	367
14 Νότια και Νοτιοανατολική Ευρώπη: η ελληνική άποψη	401
15 Η Κρίση	427
Επίμετρο	435
Βασική Βιβλιογραφία	445
Ευρετήριο	455

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΤΗΣ

ΕΙΚΟΝΕΣ

- 0.1 Η ποίηση του Κωνσταντίνου Καβάφη (1863-1933) αναβιώνει την ελληνική ιστορία στο σύγχρονό του κοσμοπολίτικο περιβάλλον. Η χαλκογραφία είναι από τον καλλιτέχνη Γιάννη Κεφαλληνό (1894-1957).
- 7.1 Ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936), μεταρρυθμιστής και εξέχων πολιτικός.
- 8.1 Οι τελευταίες στιγμές της Σμύρνης του ελληνικού παρελθόντος.
- 9.1 Στις 28 Οκτωβρίου 1940, έπειτα από ένα ιταλικό τηλεσίγραφο, η Ελλάδα αρνήθηκε να συναινέσει στη φασιστική κατοχή. Η νίκη των ελληνικών δυνάμεων έναντι των λεγεώνων του Μουσολίνι ενέπνευσε τα θύματα της επιθετικότητας του Άξονα κατά την πιο σκοτεινή στιγμή της Ευρώπης. Το περιοδικό *Punch* εξύμνησε την ελληνική αντίσταση με αυτό το σκίτσο.
- 11.1 Ο πρόεδρος της Γαλλίας Σαρλ Ντε Γκωλ συναντήθηκε με τον Έλληνα πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή στην Αθήνα, στις 16 Μαΐου 1963. Η επίσκεψη ήταν μέρος μιας προσπάθειας να εξισορροπηθούν οι εξωτερικές επιρροές επί της χώρας.
- 13.1 Ανδρέας Παπανδρέου: «Και για να πω την αλήθεια προτιμώ

τον ελβετικό σοσιαλισμό». «Μα οι Ελβετοί δεν έχουν σοσιαλισμό!». Α.Π.: «Ε... Ακόμη καλύτερα». Η γελοιογραφία του Γιάννη Ιωάννου είναι μέρος της συλλογής *Ο τρύπιος δρόμος* (Αθήνα: Κατανιώτης, 1986), σ. 30.

- 13.2 Η σύνοδος της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2003 στην Αθήνα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης, στο μέσον της πρώτης σειράς, έβαλε την Ελλάδα στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση το 2002.
- 13.3 Ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης αρμενίζει προς τον ανατέλλοντα ήλιο του ευρώ (Σκίτσο στο *The Economist*, 15 Απριλίου 2000).

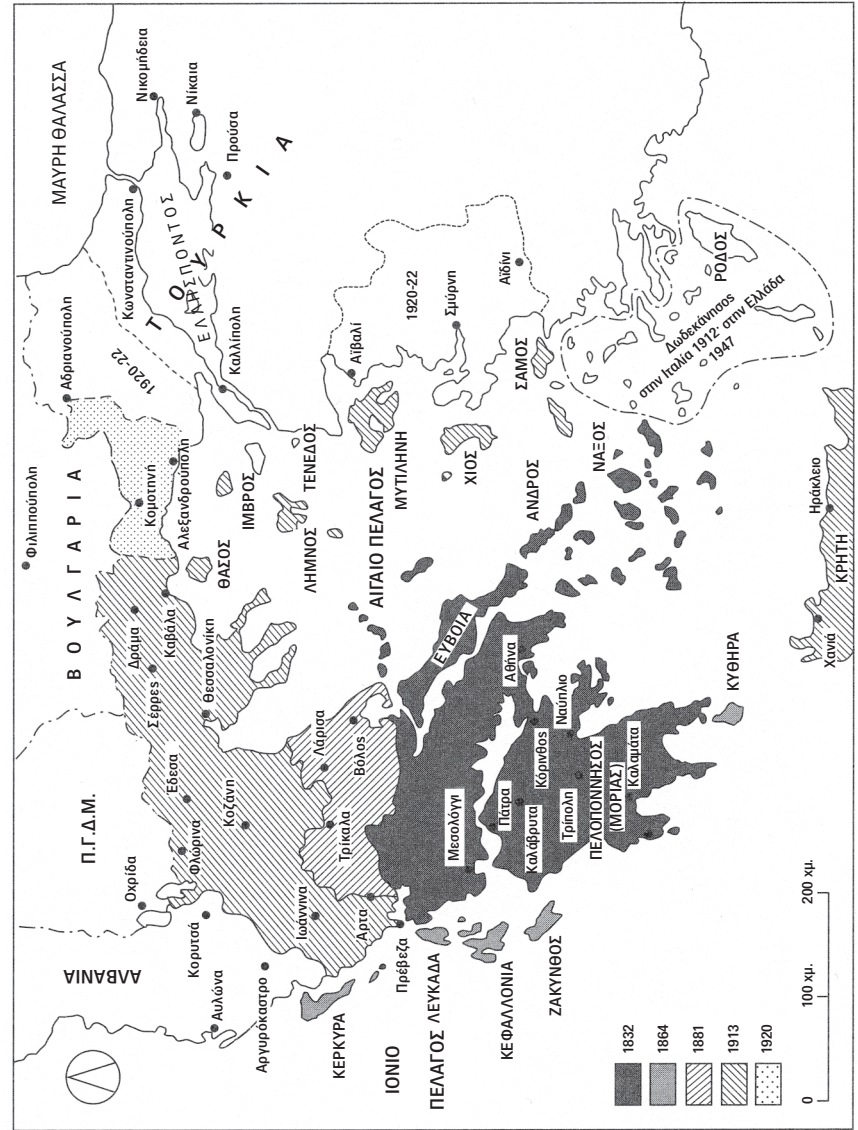
ΧΑΡΤΗΣ

1. Αυτός ο χάρτης οροθετεί τις διαδοχικές εδαφικές επεκτάσεις της Ελλάδας, περιλαμβανομένης της ελληνικής εντολής στη Σμύρνη (1919-22).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το βιβλίο αυτό είναι καρπός της κοινής μας προσπάθειας να συνδυάσουμε την πολύχρονη εμπειρία μας στη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας και να απευθυνθούμε στους Έλληνες φοιτητές. Η πνευματική επικοινωνία και η μακρά φιλία μας από τα χρόνια των μεταπτυχιακών σπουδών μας μετέτρεψαν την απόπειρα αυτή σε μια ευχάριστη εμπειρία.

Ευχαριστούμε τον Βασίλη Γούναρη, τον Ιάκωβο Μιχαηλίδη, τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου και τον Μάρκο Δραγούμη για τις συμβουλές τους, καθώς και την Εύη Πουλοπούλου και τη Μαρία Κωνσταντάκη για τη δακτυλογράφηση. Ειδικότερα για την ελληνική έκδοση, ευχαριστούμε τον μεταφραστή Διονύση Χουρχούλη και τις Εκδόσεις Πατάκη που συμπεριέλαβαν το βιβλίο στο πρόγραμμά τους.

Χάρτης 1 Αυτός ο χάρτης οροθετεί τις διαδοχικές εδαφικές επεκτάσεις της Ελλάδας, περιλαμβανομένης της ελληνικής εντολής στη Σμύρνη (1919-22).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα έθνη-κράτη θεωρούνται ακόμα οι πρωταρχικοί δρώντες στο διεθνές σύστημα. Η προέλευση καθενός από αυτά διαφέρει σημαντικά. Μερικά γεννήθηκαν μέσα από επαναστάσεις, άλλα μέσα από μείζονες πολέμους και από την κατάρρευση αυτοκρατοριών, τα πιο πρόσφατα έθνη-κράτη υπήρξαν προϊόντα της αποικιακής κόπωσης. Τι γνωρίζουμε για την κληρονομιά, τις ωδίνες του τοκετού και την κοινωνική τους ιστορία;

Τα έθνη-κράτη μπορούν να χωριστούν σε εκείνα που έχουν αρκετά πρόσφατες πολιτιστικές καταβολές και σε εκείνα που αναζητούν την αφετηρία τους στο μακρινό παρελθόν. Κάποια είναι πολιτισμικά ομοιογενή, όπως η Ελλάδα και η Πορτογαλία, ενώ άλλα είναι πολυεθνικές οντότητες όπως οι ΗΠΑ ή η πρώην ΕΣΣΔ. Ωστόσο, ακόμα και τα τελευταία μοιράζονται μια κοινή πολιτική πίστη, είτε πρόκειται για τον φιλελευθερισμό του Λοκ είτε για τον μαρξισμό-λενινισμό. Μερικά έτυχαν ειρηνικής κοινωνικής ιστορίας, ενώ άλλα υπέφεραν από βίαιες διαιρέσεις, ειδικά στον εικοστό αιώνα.

Η οικοδόμηση του κράτους της Ελλάδας ξεκίνησε με έναν πόλεμο ανεξαρτησίας το 1821 και συνεχίστηκε ακολουθώντας τα δυτικά του πρότυπα – το γαλλικό διοικητικό σύστημα του εικοστού αιώνα, το γερμανικό νομικό σύστημα

και τις βρετανικές κοινοβουλευτικές πρακτικές. Κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα η ελληνική κοινωνία υπέστη δύο βίαιες διαιρέσεις οι οποίες άφησαν βαθιά σημάδια στη συνοχή της. Ακόμα πιο σημαντικό, η οικογενειοκρατία νοθεύει τους θεσμούς και εμποδίζει τη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης κοινωνίας των πολιτών.

Συγγράφοντας αυτό το βιβλίο πιστεύαμε ότι έπρεπε μάλλον να περιλαμβάνει την οπτική που έχουμε αποκτήσει από τη μακρόχρονη έρευνα των ελληνικών πηγών για την πολιτική και κοινωνική ιστορία παρά τις απόψεις του Τζωρτζ Φίνλεϋ και του Γουίλλιαμ Μίλλερ, Βρετανών ιστορικών οι οποίοι έγραψαν σημαντικά βιβλία για την Ελλάδα ως αγαπημένο τους πνευματικό πεδίο. Τα συμπεράσματά τους για τη νεότερη Ελλάδα επανέρχονται στα περισσότερα ιστορικά έργα που γράφτηκαν στα αγγλικά κατά τον δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα.

Υπάρχουν συγκεκριμένα θέματα που επαναλαμβάνονται στη νεότερη ελληνική ιστορία, τα οποία ο αναγνώστης θα βρει διάσπαρτα στο κείμενό μας: η οικοδόμηση κράτους, ο εθνικισμός, ο αλυτρωτισμός, ο απόδημος ελληνισμός, η χαρισματική ηγεσία, ο εξευρωπαϊσμός, η κατακερματισμένη κοινωνία και η κοινωνία των πολιτών. Θεωρήσαμε ότι θα ήταν χρήσιμο να τονίσουμε από την αρχή τη σημασία των παραπάνω, ώστε ο αναγνώστης να κατανοήσει καλύτερα τα θέματα που θα βρει μπροστά του.

Από το 1821 (το έτος γέννησης του ελληνικού κράτους) έως τον εικοστό αιώνα το περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού υπέστη σημαντική αλλαγή. Οι δυτικές αξίες της διακυβέρνησης και της διοίκησης οι οποίες ενέπνευσαν την ελληνική κρατική συγκρότηση εισήχθησαν από μια πεφωτισμένη διασπορά· ωστόσο, το νέο έθνος-κράτος εξασφάλισε ευρεία νομιμοφροσύνη μόνο αφότου έγινε ο προστάτης των αλύτρωτων αδερφών του. Η ελληνική γλώσσα αποτέλεσε

συγκολλητικό στοιχείο της ελληνικής «φαντασιακής κοινότητας»¹ και μεταδόθηκε από την ορθόδοξη Εκκλησία, τον κατεξοχήν φορέα της ανώτερης εκπαίδευσης. Η γλώσσα που κατέστησε τη σωτηρία της ψυχής προσβάσιμη στους χριστιανούς που διάβαζαν την Καινή Διαθήκη έγινε το κλειδί για μια νέα ανάγνωση της αρχαιότητας υπό την καθοδήγηση αποστόλων του Διαφωτισμού όπως ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833). Ο ιστορικός του ρομαντισμού Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891) πρόσθεσε στον ελληνικό εθνικισμό τον χαμένο κρίκο του Βυζαντίου και των αυτοκρατορικών του διεκδικήσεων.

Το νέο κράτος υιοθέτησε δυτικές αρχές διακυβέρνησης οι οποίες ανταγωνίζονταν τις εσωτερικές πολιτικές πρακτικές. Η παραδοσιακή κατακερματισμένη κοινωνία αντιστεκόταν στην ενοποιητική ορμή του σύγχρονου ενιαίου κράτους. Αντλώντας εξουσία από τον έλεγχο του επί του 70% όλης της καλλιεργήσιμης γης το κράτος δεν πέτυχε απλώς να εξαλείψει παραδοσιακά κέντρα τοπικής εξουσίας, αλλά επίσης να δημιουργήσει μια επίσημη πίστη, η οποία τελικά συγκέντρωσε τη νομιμοφροσύνη των υπηκόων του και έγινε ο συνεκτικός δεσμός ανάμεσά τους.

Ο σημαντικότερος ιστορικός του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ο ερμηνευτής του ελληνικού αλυτρωτισμού, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Πέρασε το μεγαλύτερο μέρος του βίου του συγγράφοντας την πολύτομη *Ιστορία του Ελληνι-*

¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London: Verso, 1986). Για μια απόπειρα να χρησιμοποιηθεί η προσέγγιση του Anderson πάνω στο ελληνικό και στα βαλκανικά φαινόμενα του εθνικισμού βλ. Paschalis Kitromilides, «Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans», στο Martin Blinkhorn and Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality* (Athens: SAGE-ELIAMEP, 1990).

κού Έθνους, κυρίως για να αντιμετωπίσει τις απόψεις του Αυστροβουαρου κάθηγητή Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράγιερ, ο οποίος, ακολουθώντας τις φυλετικές θεωρίες που τότε επικρατούσαν στην Ευρώπη, αποφάνθηκε το 1835 ότι οι σύγχρονοι Έλληνες στην πραγματικότητα ήταν αλβανοποιημένοι Σλάβοι. «Και λοιπόν;» ανταπάντησε ο Παπαρρηγόπουλος, υπογραμμίζοντας ότι ούτε οι Έλληνες ούτε κανένα άλλο ευρωπαϊκό έθνος είχε υπάρξει εθνολογικά καθαρό κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Χρειάστηκε η συγγραφή χιλιάδων σελίδων ώστε ο Παπαρρηγόπουλος να αντικρούσει τη θεωρία του Φαλμεράγιερ, υποστηρίζοντας την πολιτισμική, παρά τη φυλετική, συνέχεια των Ελλήνων.

Κατά τη διάρκεια των αιώνων της οθωμανικής εξουσίας η ορθόδοξη Εκκλησία ήταν ένα αιχμαλωτισμένο ποίμνιο, παράλληλα όμως επιτελούσε τις πνευματικές της λειτουργίες. Ο πολιτικός της ρόλος έναντι των μουσουλμανικών αρχών την καθιστούσε υπόλογη για κάθε διατάραξη της τάξης του κράτους του σουλτάνου.² Αν και το Οικουμενικό Πατριαρχείο καταδίκασε τον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας και κήρυττε εγκαρτέρηση, η Ύψηλή Πύλη υπέβαλε τους ορθόδοξους ιεράρχες σε λουτρό αίματος που οδήγησε τους επιζώντες να συμπράξουν με την επανάσταση.

Το ελληνικό κράτος κληρονόμησε ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο ήταν βασισμένο εξ ολοκλήρου στην Εκκλησία. Καθώς η γλώσσα της Αγίας Γραφής ήταν ελληνική, η συγχώνευση εκκλησιαστικής και κοσμικής εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκε με μικρή προσπάθεια. Η ορθοδοξία, με την οικουμενική της απήχηση, και η ελληνική γλώσσα ως

² Για μια καινοφανή ερμηνεία της Επανάστασης του 1821 βασισμένη στα οθωμανικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης βλ. H. Sukrū Ilicak, «Η άλλη όχθη», στο 1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους, τ. Ε' (Αθήνα: ΣΚΑΪ βιβλίο, 2010), σσ. 62-142.

όχημα οικουμενικών αξιών, έγιναν τα αρχικά υλικά οικοδόμησης του ελληνικού εθνικισμού. Αρκετές δεκαετίες μετά την ίδρυση του κράτους ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός και το βαλκανικό τοπικιστικό πνεύμα εισήγαγαν την εκδοχή ενός εθνικισμού βασισμένου στον αποκλεισμό της ετερότητας. Χάρη στον Παπαρρηγόπουλο η Ελλάδα δεν ακολούθησε τον κανόνα αυτό. Το 1833, η Εκκλησία της Ελλάδας κηρύχτηκε ανεξάρτητη από την εξουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τέθηκε σταθερά υπό κρατικό έλεγχο και τελικά έγινε φερέφωνο του έθνους-κράτους. Αντί να υιοθετηθεί ο σκεπτικισμός του Κοραή έναντι του κλήρου, το κράτος ενέταξε την Εκκλησία και τους μάρτυρές της στο πάνθεον των ηρώων του έθνους. Έτσι, η Εκκλησία έγινε συνεργός του κράτους στην αποστολή του να διαδώσει τη συνεκτική εθνική πίστη.

Αλλά πώς προσδιόριζε τον εαυτό του ένας λαός δίχως προηγούμενη εμπειρία κρατικής ταυτότητας; Στο πρώτο σύνταγμα της επανάστασης ο ορθόδοξος χριστιανισμός υπήρξε βασικός όρος της ελληνικής ταυτότητας· ο άλλος ήταν η διαμονή στην ελεύθερη επικράτεια.³ Η ελληνική γλώσσα μνημονεύτηκε ένα έτος αργότερα στο δεύτερο σύνταγμα της επανάστασης. Οι πολύγλωσσοι άνθρωποι που κατοικούσαν στην επικράτεια την οποία απέσπασαν οι επαναστάτες από τους Οθωμανούς έγιναν οι δέκτες μιας γλωσσικής εκπαίδευσης που τελικά τους ομογενοποίησε.

Οι ετερόγλωσσοι ή ετερόφωνοι του αρχικού ελληνικού εθνικού κράτους, κυρίως Αρβανίτες και Βλάχοι, δεν έφεραν αμηχανία στους Έλληνες διαμορφωτές του έθνους-κράτους. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν άλλοι Βαλκάνιοι εθνικιστές που να διεκδικούν κάποια από τις δύο ομάδες ως αδερφούς

³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα βλ. Ελπίδα Βόγλη, «Έλληνες το γένος». Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-44 (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2006).

τους. Εξάλλου, ύστερα από πολλούς αιώνες συμβίωσης, τόσο οι Αρβανίτες όσο και οι Βλάχοι της νότιας και της κεντρικής Ελλάδας είχαν εξελληνιστεί ως προς τις περισσότερες απόψεις και, σε ορισμένο βαθμό, ακόμα και στην ομιλία. Επιπλέον, αμφότεροι είχαν συνεισφέρει σημαντικά στη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους-κράτους στη νότια ελληνική χερσόνησο, οι Βλάχοι στον Ελληνικό Διαφωτισμό και οι χριστιανοί Αρβανίτες βοηθώντας να κερδηθεί ο πόλεμος εναντίον των Τούρκων και ακόμα, αμφότεροι ταυτίζονταν με τους ελληνικούς εθνικούς στόχους και τους μελλοντικούς αλυτρωτικούς σκοπούς. Τόσο οι Αρβανίτες όσο και οι Βλάχοι ήταν αρκετά πολυάριθμοι ώστε να μην υφίστανται διακρίσεις. Άλλοι ετερόφωνοι, οι απόγονοι των Σλάβων της Μακεδονίας, εκ των οποίων ένας αρκετά μεγάλος αριθμός πολέμησε και διακρίθηκε στη νότια Ελλάδα, μετά την κατάρρευση των εξεγέρσεων στη νότια Μακεδονία το 1821 και το 1822, και στους οποίους δόθηκε γη για να εγκατασταθούν στο ανεξάρτητο έθνος-κράτος, επίσης δεν διαφοροποιήθηκαν από τους υπόλοιπους Έλληνες. Αναφέρονταν ως «Βούλγαροι» ή «Θρακομακεδόνες» και θεωρούνταν βουλγαρόφωνοι αδερφοί. Αυτοί, επίσης, ταυτίζονταν με το ελληνικό έθνος-κράτος στον ίδιο βαθμό με τους ελληνόφωνους Έλληνες της εποχής. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότεροι ετερόφωνοι της Ελλάδας εκείνης της περιόδου —και μεταγενέστερα— μιλούσαν και σε αρκετές περιπτώσεις έγραφαν αρκετά καλά ελληνικά ώστε να μη νιώθουν αποκλεισμένοι από τους υπόλοιπους Έλληνες. Η κυρίαρχη θέση της ελληνικής εκπαίδευσης και γλώσσας στο εμπόριο εντός της οθωμανικής επικράτειας αποτελούσαν αξιολογικά και ακαταμάχητα προσόντα που χρησιμοποίησε το έθνος-κράτος τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Η σημασία της γλώσσας ως σημαντικού εργαλείου πολιτιστικής ένταξης ήταν ανεκτίμητη, αν και οι κατοπινοί θεώρησαν το φαινόμενο δεδομένο.

Ο ρόλος του σύγχρονου κράτους με το ενιαίο εκπαιδευτικό του σύστημα υπήρξε ύψιστης σημασίας στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας και εθνικής συνείδησης. Η σχέση ανάμεσα στο έθνος και στο κράτος (τον λαό και τον θεσμό) ποίκιλλε στον χρόνο: από την πλήρη ταύτιση στη μικρής διάρκειας αποξένωση μετά την κατάρρευση του ελληνικού αλυτρωτισμού λόγω της αδυναμίας του αναποτελεσματικού κράτους το 1897. Έως το 1922 το ελληνικό έθνος και το ελληνικό κράτος είχαν συγκλίνει σε μια τελική συμβίωση μέσω της ενοποίησης των κατοικούμενων από Έλληνες εδαφών με τη μητέρα-πατρίδα, καθώς και της ένταξης στο εθνικό κέντρο των προσφύγων που αναζητούσαν καταφύγιο.

Τα πολιτικά ιδανικά της εμπορικής τάξης η οποία εισήγαγε δυτικές ιδέες στα Βαλκάνια βρισκόνταν στο επίκεντρο του δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της επανάστασης. Το πρότυπο του ενιαίου κράτους, που εξελίχτηκε από τον γαλλικό απολυταρχισμό, κατέστη το πρωταρχικό παράδειγμα όλων των αναδυόμενων εθνών-κρατών του ευρωπαϊκού δέκατου ένατου αιώνα. Δίχως αμφιβολία οι ακτήμονες γεωργοί, οι οπλαρχηγοί και οι θαλασσοπόροι νησιώτες οι οποίοι διεξήγαγαν τον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας εναντίον των Οθωμανών είχαν πολύ λιγότερο ξεκάθαρη άποψη περί της ιδανικής πολιτείας τους. Η αφοσίωση αυτών των στρωμάτων στον Διαφωτισμό ήταν αμφισβητήσιμη, αλλά ακόμα και οι πιο οπισθοδρομικοί εκ των οπλαρχηγών κατανόησαν ότι η επιτυχία της Επανάστασης εξαρτιόταν από τη νομιμοποίηση που θα εξασφάλιζε από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ο εκσυγχρονισμός της οπισθοδρομικής οθωμανικής επαρχίας έγινε εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση σε όλα τα επαναστατικά προσχέδια. Προάγγελοι του ξεσηκωμού, όπως ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798), ο Κοραής και ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, παρείχαν στους μελλοντικούς διαμορφωτές του κράτους το μοντέλο το οποίο θα μπορούσε

να μετατρέψει τους αγρότες υπηκόους σε ολοκληρωμένους πολίτες μιας ενιαίας συνταγματικής Πολιτείας.

Η επιρροή εκείνων που γεννήθηκαν έξω από την επικράτεια του ελληνικού κράτους του 1830 (οι ετερόχθονες Έλληνες) συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια των χρόνων που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα. Τέτοιοι ετερόχθονες, όπως ο Καποδίστριας, ο Μαυροκορδάτος και αργότερα ο Τρικούπης (που είχε λάβει μόρφωση στη Δύση), ανέπτυξαν την ισχυρή δέσμευση της ελίτ στα συλλογικά συμφέροντα και την κοινοτική αλληλεγγύη. Η αφοσίωσή τους σε φιλελεύθερες αρχές συχνά προκαλούσε αμηχανία στους ντόπιους, αλλά τα δυτικοευρωπαϊκά προϊόντα εκτιμούνταν βαθιά στην Ελλάδα του δέκατου ένατου αιώνα.

Ο ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός ενέπνευσε δύο ανταγωνιστικές τάσεις στην ελληνική εθνικιστική σκέψη, η μια βασισμένη στο κλασικό παράδειγμα της Αθήνας του πέμπτου αιώνα π.Χ. και η άλλη στην Αλεξάνδρεια ως πολιτισμική πρωτεύουσα του ελληνιστικού κόσμου. Κάθε τάση εστιαζόταν σε διαφορετική εποχή μιας ένδοξης κληρονομιάς η οποία θα καθόριζε το πλαίσιο για την οριοθέτηση των μελλοντικών συνόρων της Ελλάδας. Καθεμία υποστήριζε ένα διαφορετικό ορισμό της ελληνικής ταυτότητας. Οι αυτόχθονες (εκείνοι που γεννήθηκαν εντός των συνόρων του 1830) προσκολλήθηκαν στον πέμπτο αιώνα π.Χ. και αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν το ιδανικό ενός ελληνιστικού κόσμου που μοιραζόταν μια κοινή πολιτιστική κληρονομία. Ενώ οι αυτόχθονες αποτελούσαν την πλειοψηφία εντός της ελληνικής επικράτειας, οι ετερόχθονες αποτελούσαν το πιο ζωτικό της στοιχείο. Διανοούμενοι από το Αιγαίο, την Κωνσταντινούπολη και τα Επτάνησα, επιφανείς πολιτικοί, ακόμα και πολεμιστές της επανάστασης, ειδικά πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τα πεδία ανεπιτυχών εξεγέρσεων και συνέρρευσαν στο ελληνικό κράτος, συγκαταλέγονταν στους επιφανείς νεοφερμένους. Οι αυτόχθονες

υπήκοοι αγωνίστηκαν για την αποκλειστική διεκδίκηση των δημόσιων αξιωμάτων, αλλά τελικά οι ετερόχθονες κατάφεραν να άρουν τα εμπόδια και να καταστήσουν τις κυβερνητικές θέσεις προσιτές για όλους τους Έλληνες. Από τη στιγμή που το κράτος εγκαθίδρυσε την εξουσία του, το αλυτρωτικό δόγμα έγινε άρθρο πίστης όλως των κυβερνήσεων και το πιο ισχυρό συστατικό πολιτικής ένταξης. Αν και τα κριτήρια που απέδιδαν την ιδιότητα του μέλους του ελληνικού έθνους είχαν γίνει ανά διαφορετικές εποχές αντικείμενο μεγάλης συζήτησης, στους περισσότερους ελληνόφωνους χριστιανούς ορθόδοξους προσφέρθηκε πρόσβαση σε μια «φανταστική κοινότητα» η οποία επέκτεινε τα σύνορά της πέρα από εκείνα του κράτους.⁴ Το κράτος απέκτησε τον λόγο ύπαρξής του με το να γίνει ο μοναδικός υπερασπιστής του έθνους. Η υπανάπτυξη και η φτώχεια του δεν εγγυόνταν την εμπιστοσύνη των πολιτών του, αλλά η υπόσχεση ενός λαμπρού μέλλοντος το έκανε.

Το ελληνικό κράτος του 1830 κληρονόμησε μια κοινωνική δομή η οποία μπορεί να περιγραφεί με όρους παρόμοιους με την «κατακερματισμένη κοινωνία» του Έρνεστ Γκέλλνερ.⁵ Η ιδέα αναφέρεται σε ένα προ-νεωτερικό σύστημα που αποσκοπούσε να προστατεύσει την ευρεία οικογένεια και τους φίλους της από τις αυθαιρεσίες των αρχών. Οι οπλαρχηγοί, οι «αρματολοί» της κεντρικής Ελλάδας, προσεκτικά επιλεγμένοι από τους Οθωμανούς μεταξύ των ληστών για να αστυνομεύουν το δύσβατο έδαφος της ενδοχώρας, αποτέλεσαν μια καθαρή έκφραση «κατακερματισμένης» κοινότητας. Οι αρματολοί δρούσαν στηριζόμενοι σε μια αυστηρή ιεραρχική βάση εντός του δικού τους τομέα η οποία έτεμνε κάθετα την κοινωνία για να συμπεριλάβει διάφορα κοινωνικά στρώματα

⁴ Blinkhorn and Veremis (επιμ.), σ. 8.

⁵ Ernest Gellner, *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals* (London: Hamish Hamilton, 1994), σσ. 1-14.

εντός της ίδιας φατρίας. Κάθε ομάδα προσκολλούνταν στα προνόμια που με τόση δυσκολία είχε κερδίσει και θεωρούσε εχθρούς τα μέλη των άλλων ανταγωνιστικών ομάδων. Η υπονόμευση των κρατικών θεσμών και η διείσδυση στις κυβερνήσεις έχει υπάρξει διαρκής επιδίωξη της κατακερματισμένης κοινότητας. Οι πελατειακές σχέσεις παρείχαν στην ομάδα τις διασυνδέσεις που ήταν αναγκαίες λόγω του εχθρικού περιβάλλοντος.

Η οικοδόμηση του κράτους κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και οι νεωτεριστικοί θεσμοί του φιλοδοξούσαν να ενοποιήσουν μια κοινωνία πολιτών υπό την εξουσία του νόμου. Ο Καποδίστριας, ο Μαυροκορδάτος, ο Τρικούπης, ο Βενιζέλος και ο Καραμανλής, όλοι τους εκσυγχρονιστές πολιτικοί, επιδίωξαν να περιορίσουν την αρνητική επιρροή της κατακερματισμένης κοινωνίας. Επέβαλαν την εξουσία του νόμου στο μέτρο των δυνατοτήτων τους και προώθησαν την ιδέα της κοινωνίας των πολιτών για να αντισταθμίσουν την ολέθρια επίπτωση της παραδοσιακής κατακερματισμένης κοινωνίας. Ομάδες αποστατών, φατρίες και η υπερβολική προσκόλληση στην οικογένεια αναχαιτίστηκαν μέσω νομικών περιορισμών και αρχών καθολικής εφαρμογής. Η αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών έδρασε ως αντίβαρο στα αρπακτικά τμήματα της κοινωνίας. Ωστόσο, η επιτυχία της προώθησης της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα υπήρξε προσωρινή. Οι αρχές του εκσυγχρονισμού πάντοτε συναντούσαν τη σιωπηρή αντίσταση από πολλές ενσαρκώσεις της κατακερματισμένης κοινωνίας.

Κάθε σύστημα παράγει τους ήρωες που του αξίζουν. Πρώιμοι ήρωες του ελληνικού πανθέου όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ο Μπότσαρης και ο Μιαούλης επιλέχτηκαν σύμφωνα με τη στρατιωτική συνεισφορά τους στον πόλεμο της ανεξαρτησίας. Και οι τέσσερις, και ένα πλήθος άλλων, προσέφεραν ανεκτίμητες υπηρεσίες στην υπόθεση της ανε-

ξαρτησίας. Αγωνιστές που εντάχθηκαν καθυστερημένα σε αυτό τον όμιλο, όπως ο Ιωάννης Μακρυγιάννης, επιλέχτηκαν από διανοούμενους του εικοστού αιώνα που αναζητούσαν μια δημοφιλή ελληνική ταυτότητα. Ο Μακρυγιάννης ήταν ένας λιγότερο γνωστός οπλαρχηγός ο οποίος άφησε το στίγμα του κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Εν αντιθέσει με την κληρονομική κάστα των ισχυρών αρματολών της κεντρικής Ελλάδας, ο ίδιος υπήρξε ένας αυτοδημιούργητος πολέμαρχος ο οποίος έγινε γνωστός χάρη στα εμπνευσμένα *Απομνημονεύματά* του, τα οποία δημοσιεύτηκαν σχεδόν έναν αιώνα μετά τα γεγονότα που περιγράφουν.⁶ Ο Μακρυγιάννης ήταν ένας ταλαντούχος αφηγητής, και επιφανείς προσωπικότητες της ελληνικής λογοτεχνίας, όπως ο Γιώργος Σεφέρης και ο Γιώργος Θεοδοκάς, τον εξύμνησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ως πηγή λαϊκής σοφίας που έμελλε να καθοδηγήσει τους Έλληνες. Το έργο του, αν και γραμμένο σε μια πηγαία γλώσσα, είναι ένα μεταξύ πολλών απομνημονευμάτων γεμάτων παράπονα από ήρωες οι οποίοι ένιωθαν προδομένοι από το αχάριστο κράτος. Ο Μακρυγιάννης κέρδισε τη συμπάθεια των συμπατριωτών του οι οποίοι πάντοτε έτειναν να ταυτίζονται με τον υποτιθέμενο αδικημένο. Άλλοι είδαν το έργο του σαν μια απόδραση από την πεζή πραγματικότητα και μια φυγή στην αδάμαστη ζωή ενός οπλαρχηγού. Μερικοί από τους περισσότερο σημαίνοντες, σύγχρονους του Μακρυγιάννη, πολέμησαν με την ψευδαίσθηση ότι η ήττα των Οθωμανών κυριάρχων τους θα εγκαινίαζε μια μεταβίβαση εξουσίας από την Ύψηλή Πύλη στις κατακερματισμένες κοινότητες της περιφέρειας. Όμως, οι θεμελιωτές του αδιαίρετου ελληνικού κράτους διέλυσαν τα δίκτυα των τοπικών

⁶ Γιάννης Βλαχογιάννης (Πρόλογος, Επιμέλεια), *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη* (Αθήνα, 1907).

προεστών, οι οποίοι είχαν οριστεί από τους Οθωμανούς για τη συλλογή των φόρων, και υιοθέτησαν το γαλλικό σύστημα της συγκεντρωτικής διοίκησης. Όταν βρίσκονταν αντιμέτωποι με το διάδοχο ελληνικό κράτος το οποίο δεν ανεχόταν τα προνόμια των περιφερειακών κέντρων εξουσίας, οπλαρχηγοί και προεστοί μπορούσαν μόνο να εκφράσουν την απογοήτευσή τους με συνεχή παράπονα ή να κάνουν μια μάταιη απόπειρα να αντιστρέψουν τελείως τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού.⁷

Το περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού μεταμορφώθηκε περαιτέρω κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, η οποία έθεσε τέλος στην παρουσία της μεγαλύτερης ελληνικής κοινότητας εκτός της ελληνικής επικράτειας, σηματοδότησε το τέλος του ελληνικού αλυτρωτισμού και την έναρξη ενός επαρχιακού ορισμού της «ελληνικότητας». Παράλληλα, το 1924 η Κομιντέρν αποφάσισε ότι οι Έλληνες, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι κάτοικοι της γεωγραφικής περιοχής της Μακεδονίας έπρεπε να ενωθούν σε ένα αυτόνομο όλον υπό βουλγαρική κηδεμονία. Αρχικά η απόφαση διαίρεσε το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος πριν ευθυγραμμιστεί με την Κομιντέρν, αλλά η τελική του συμμόρφωση το κατέστησε στόχο διώξεων από το κράτος. Εκτός από απειλή για την καθεστηκυία τάξη, οι κομμουνιστές θεωρήθηκε ότι συνωμοτούσαν προκειμένου να παραχωρήσουν έδαφος από τον εθνικό κορμό. Ο «κίνδυνος εκ των έσω» αποτελούσε μια εντελώς νέα απειλή για ένα κράτος που είχε γνωρίσει μόνο εξωτερικούς αντιπάλους. Ο κίνδυνος της περικύκλωσης, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό μέτωπο, σφυρηλάτησε μια νοοτροπία η οποία αναζητούσε φανερούς και κρυφούς εχθρούς. Ενώ κατά τη

⁷ John Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece (1833-43)* (Princeton: Princeton University Press, 1968).

διάρκεια της περιόδου του αλυτρωτισμού η κρατική ιδεολογία αντικατόπτριζε μια γενναιοδωρία πνεύματος έναντι πιθανών προσήλυτων και ανοχή για εθνοτικές ιδιοσυγκρασίες, το μεσοπολεμικό κράτος επιδίωξε να βρει την αποστολή του στην ιστορία. Η αποκλειστική σχέση με την αρχαιότητα κατέστη το ένα από τα δύο νομιμοποιητικά στοιχεία του εθνισμού. Το άλλο ήταν η ιδεολογική καθαρότητα.

Οι Έλληνες του Μεσοπολέμου οδηγήθηκαν να πιστεύουν ότι όλοι οι άνθρωποι που κατοικούσαν στην Ελλάδα ήταν, ή όφειλαν να είναι, Έλληνες, όχι μόνο επειδή μοιράζονταν τον ίδιο πολιτισμό, αλλά και την ίδια ομιλία. Η ελληνική εθνική ιδεολογία οδηγήθηκε, υπό την επιρροή της απειλής από τη Βουλγαρία και τη διεθνή κομμουνιστική απειλή, σε ένα στενό μονοπάτι το οποίο δεν επέτρεπε διαφοροποιήσεις στη νομιμοφροσύνη προς την κυρίαρχη κουλτούρα. Η ευρεία και ανοικτή σε όλους προσέγγιση στην εθνική ταυτότητα του δέκατου ένατου αιώνα, η οποία δεν έκανε διάκριση αλβανόφωνων, βλαχόφωνων, σλαβόφωνων ή τουρκόφωνων από το κυρίαρχο ελληνόφωνο στοιχείο, είχε παραχωρήσει τη θέση της σε μια στενή ερμηνεία της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας. Προτού κατασταλάξουν σε μια πιο σύγχρονη προσέγγιση, η οποία προσδιορίζει το ελληνικό έθνος ως μια πολιτισμική κοινότητα περιλαμβάνουσα όλες τις γλωσσικές ομάδες τις οποίες οι Έλληνες έχουν ενσωματώσει και απορροφήσει στη διάρκεια της ιστορίας τους, οι Έλληνες αξιωματούχοι θα αποδοκίμαζαν ό,τι είχε καταλήξει να θεωρείται επικίνδυνη απόκλιση από το ελληνικό πρότυπο. Φυσικά, το ελληνικό κράτος δεν εφήυρε την αφομοίωση, ούτε παρέμεινε προσκολλημένο σε τέτοια εθνικά οράματα για περισσότερο διάστημα απ' ό,τι τα πιο πολλά δυτικά κράτη, αλλά ενστερνίστηκε κάπως αργοπορημένα το παραπάνω μοντέλο.

Το καθεστώς του Μεταξά των ετών 1936-40 περιλάμ-